

Magdalena Barbara Opęchowska

(Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego)

Z dziejów Nieświeża i nieświeskiego zamku w czasach Michała Kazimierza Radziwiłła (1635-1680) i Katarzyny z Sobieskich Radziwiłłowej (1634-1694)

Do połowy XVI w. główne dobra Radziwiłłów¹ znajdowały się w trzech województwach: wileńskim, nowogródzkim oraz mińskim. Te najbardziej zwarte były skupione wokół Nieświeża na Nowogródczyźnie, być może dlatego to właśnie Nieśwież stał się rodowym centrum². W czasach swojej świetności, za ordynacji Mikołaja Krzysztofa „Sierotki”, był nazywany „niekoronowaną stolicą” i „małym Paryżem”, co pokazuje jego dawną wielkość. Wszystko to zawdzięczał Radziwiłłom.

Zamek nieświeski i dobra radziwiłłowskie doczekały się licznych publikacji jednak czasy Michała Kazimierza Radziwiłła (1635-1680) pełniące istotne funkcje podkanclerzego i hetmana polnego litewskiego są często pomijane lub traktowane marginalnie. Większość opracowań dotyczących miasta i zamku nieświeskiego przedstawia czas ordynacji poprzedników podkanclerzego: Mikołaja Krzysztofa „Sierotki” (1549 – 1616)³ i Michała Kazimierza „Rybeński” (1702-1762). Po części jest to zrozumiałe, ponieważ za czasów „Sierotki” powstała cała zabudowa architektoniczna, natomiast za czasów „Rybeński” nieświeski zamek imponował okazałym i kosztownym wyposażeniem

¹ W pałacu w Nieborowie znajduje się rycina przedstawiająca różne linie rodu Radziwiłłów do połowy XVIII w. Można je podzielić na: Linie na Goniądzu i Medelach, Birzach i Dubinkach, Nieświeżu, Klecku i Ołyce. Gałęzie dzieli się na te w Zdzięciole i Berdyczowie, Szydłowcu i Połoneczce.

² T. Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549-1616) - Wojewoda wileński*, Warszawa 2000, s. 17; T. Bernatowicz, *Peregrinus et miles Christianus. O nagrobku Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” w Nieświeżu*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 1990, 52, nr 3-4, s. 227-249.

³ Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka”, *Podróż Do Ziemi Świętej, Syrii i Egiptu: 1582-1584*, oprac. L. Kukulski, Warszawa 1962; S. Kalinowski, *Pielgrzymki Radziwiłłów w XVI i XVII wieku*, „Peregrinus Cracoviensis”, 2004, zesz. 15, s. 68-70; A. S. Ciechanowiecki, *Nieśwież – Międzynarodowy ośrodek kultury na Białorusi (od XVI do XX w.)*, Warszawa 1994, s. 13-15; T. Kempa, *Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, Toruń 2007, s. 27-29.

wnętrz. Dzięki fotografiom archiwalnym i zachowanym w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie inwentarzom jesteśmy w stanie odtworzyć pierwotną aranżację wnętrz, która oprócz kilku elementów nie zachowała się do dzisiejszych czasów, co było związane z gustem kolejnych ordynatów. Próbę identyfikacji obiektów będących dawniej elementem wyposażenia zamku ze zdjęć archiwalnych podjęła A. Feliks, zajmująca się od wielu lat meblami zabytkowi. Ograniczyła swe badania do oceny wnętrz zamkowych pod względem wyposażenia meblowego⁴. Do dnia dzisiejszego powstało wiele katalogów opisujących poszczególne portrety Radziwiłłów i ich kolekcję dzieł sztuki, kilkakrotnie pisano o dawnej zbrojowni⁵, skarbcu⁶ czy bibliotece nieświeskiej⁷, która uzupełniona została przez żonę podkanclerzego Katarzynę z Sobieskich Radziwiłłową. Nad historią dziejów miasta pochylił się B. Taurogiński⁸, a także R. Aftanazy starający się wytłumaczyć kwestie założenia i początków funkcjonowania Nieświeża⁹. Istnieje też kilka prac opisujących układ miasta pod względem geograficznym¹⁰ i architektonicznym, m.in. artykuły T. Bernatowicza¹¹. Powstało także kilka prac i katalogów białoruskich historyków i historyków sztuki opisujących galerię nieświeską, wyposażenie zamkowe i samo miasto¹². Część in-

⁴ A. Feliks, *Wnętrza nieświeskie z okresu ostatniej świetności zamku na przełomie XIX i XX w.*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 1, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010.

⁵ M. Bersohn, *Dawna zbrojownia Książąt Radziwiłłów w Nieświeżu*, Warszawa 1904.

⁶ K. Filipow, *Skarbiec Radziwiłłów z Nieświeża – źródło do dziejów numizmatyki i falerystyki Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010.

⁷ S. Przyłęcki, *Radziwiłłowska Biblioteka w Nieświeżu*, Lwów 1837, s. 128-130.

⁸ B. Taurogiński, *Z dziejów Nieświeża*, Warszawa 1937, s. 1-2.

⁹ R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, Województwa brzesko-litewskie, nowogrodzkie*, Wrocław 1993, t. 2, s. 275.

¹⁰ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Warszawa 1886, t. 7, s. 118.

¹¹ S. Załęski, *Kolegium Jezuitów w Nieświeżu 1582-1608*, „Przegląd Powszechny”, 1897, nr 14, s. 239-252; G. Rąkowski, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Białorusi*, Warszawa 1997, s. 156-158; T. Bernatowicz, *Monumenta Variis Radivilorum, Wyposażenie Zamku Nieświeskiego w świetle źródeł archiwalnych, Część I: XVI-XVII wieku*, Poznań 1998, s. 10-11; T. Bernatowicz, *Nesvisium Metropolis Ducatus. Nieznany przykład urbanistyki manierystycznej*, „Artes atque humaniora. Studia Stanisłao Mossakowski sexagenario dicata”, Warszawa 1998, s. 165-166; T. Bernatowicz, *Alba: od renesansowej willi do kompozycji krajobrazowej: z badań źródłowych nad architekturą ogrodów na Kresach*, Warszawa 2009.

¹² V. Drančuk, *Nyasvizh-Nieśwież*, Mińsk 1995, s. 49; Vysocka N. F., *Radzivilly: Nesviż, zamok*. Kn. 2, č. 1, Mińsk 2014; Vysocka N. F., *Radzivilly: Nesviż, zamok*, Kn. 2, č. 2, Mińsk 2014; Sulerzyńska T., *Inwentarz Galerii Obrazów Radziwiłłów*

wentarzy opracował wybitny historyk białoruski A. Metelski, jednak nie obejmują one czasów VI ordynata¹³. Wśród osiemnastowiecznych zbiorów zamku nieświeskiego znajdowały się skamieniałe koralowce, będące częścią kolekcji przyrodniczej Michała Kazimierza „Rybeński” (1702-1762). Informacje o tym zbiorze posiadamy z listy przełożonej przez P. Daszkiewicza i R. Tarkowskiego z francuskiego oryginału¹⁴. Można powiedzieć, że najwięcej uwagi poświęcono Nieświeżowi z XIX i XX wieku¹⁵, pomijając bardzo często okres rządów podkanclerzego i hetmana polnego. Tymczasem w zbiorach Archiwum Radziwiłłów znajdujących się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, można znaleźć inwentarze i rejestry skarbowe zamku nieświeskiego i miasta Nieśwież na przestrzeni wielu lat. Ta ogromna baza źródłowa jest wciąż w większości nieopracowana i w niewystarczający sposób wykorzystana.

W 1654 r. szóstym ordynatem nieświeskim został późniejszy podkanclerzy i hetman polny litewski Michał Kazimierz Radziwiłł (1635–1680). Był najmłodszym synem Aleksandra Ludwika Radziwiłła i Tekli z Wołłowiczów. Po śmierci matki 22 lutego 1637 r. został wysłany na wychowanie do babki Elżbiety z Gosławskich Wołłowiczowej w Kobryniu¹⁶. Dopiero w 1644 r. opiekę nad nim ponownie przejął ojciec, wysyłając go do szkół nieświeskich na dalszą naukę. Uczył się w kolegium jezuickim, a jego preceptorem był ksiądz Maciej Kipsz¹⁷. Naukę kontynuował podczas podróży po Europie, w trakcie której

z XVII w., „Biuletyn Historii Sztuki”, 1961, nr 3; Šyšygina Patockaâ K. Â., *Nâsviž i Radziwiłly*, Mińsk 2001; O. Баженова, *Радзивилловский Несвиж*, Минск 2006.

¹³ A. A. Метельский, *Забытая Альба: очерк истории загородной резиденции Радзивилловпод Несвижем*, Минск 2014.

¹⁴ P. Daszkiewicz, R. Tarkowski, *Osiemnastowieczna lista skamieniałych koralowców z zamku w Nieświeżu – interesujący dokument historii polskich kolekcji przyrodniczych ze zbioru Biblioteki Centralnej Narodowego Muzeum Historii Naturalnej w Paryżu*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, 2007, 52, nr ¾, s. 225-240.

¹⁵ M. Kozaczka, *Ordynacja nieświeska w latach 1914-1924*, „Kwartalnik Historyczny”, 1995, 102; W. Roszkowski, *Lista największych właścicieli ziemskich w Polsce w 1922 r.*, „Przegląd Historyczny”, 1983, 64; T. Zielińska, *Archiwa Radziwiłłów i ich twórcy*, „Archeion”, 1978, 66, s. 116; A. Feliks, *Wnętrza nieświeskie z okresu ostatniej świetności zamku na przełomie XIX i XX w.*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 1, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010.

¹⁶ J. Jaroszuk, *Michał Kazimierz Radziwiłł h. Trąby (1635-1680)*, PSB, t. 30, s. 292; S. Brodowski, *Żywoty hetmanów Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Lwów 1850, s. 283-285; J. Bartoszewicz, *Hetmani polscy koronni i Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Warszawa 1863, s. 1-2.

¹⁷ M. Chachaj, *Zagraniczna edukacja Radziwiłłów od początku XVI do połowy XVII wieku*, Lublin 1995, s. 73.

zwiedził Śląsk, Czechy, Wiedeń, studiował również w Bolonii¹⁸. Szybko awansował też w hierarchii urzędniczej, otrzymując w 1652 r. stolnikostwo, a rok później krajczostwo litewskie. Tuż po objęciu ordynacji nieświeskiej postanowił umocnić zamek, gdyż obawiał się najazdu, w związku z toczącą się wojną z Moskwą. Postanowił także powiększyć załogę nieświeską, organizując werbunek na Podlasiu. Wszystkie te zabiegi opłaciły się, ponieważ dwukrotnie, w latach 1654 i 1659 nieświeski zamek obronił się przed rosyjskim oblężeniem¹⁹. O tym, że do spraw obrony przykładano dużą wagę świadczy powstały w 1657 r. regestr armat znajdujących się w miejscowej fortecy²⁰. W końcu 1659 r. Radziwiłł ponownie zaopatrywał twierdzę w prowiant i amunicję, dzięki czemu przetrwała ona w 1660 r. kolejną próbę zdobycia przez wojska rosyjskie. W czasie trwających walk bardzo ucierpiała jednak substancja miejska, a co za tym idzie miejscowa ludność. Wszystkie dobra poza kamiennym zamkiem zostały spustoszone²¹. Z powodu zniszczeń miasto musiało być kilkakrotnie odbudowywane, a Radziwiłł w 1661 r. wystarał się o zwolnienie mieszkańców z podatków i stanowisk żołnierskich na okres czterech lat²².

Pomimo tego, że Radziwiłł dbał o miejscowe umocnienia i ich konserwację, przykładał niemałą wagę do odbudowy murów oraz innych zniszczeń poczynionych przez nieprzyjaciela, nigdy tak naprawdę (w przeciwieństwie do swoich poprzedników i następców) nie traktował Nieświeża jako ulubionej siedziby rodowej i nie przebywał w zamku na stałe. Wprawdzie latach 1649-1652 mieszkał na zmianę w Nieświeżu i Białej, jednak w późniejszych latach przebywał w zamku okazjonalnie. Być może przyczyną były spustoszenia okolic miasta i zamku. Dwór magnata potrzebował stałego zaopatrzenia, a kilka-

¹⁸ M.K. Radziwiłł odbył kilka ważnych podróży zagranicznych. Między innymi istotna była podróż do Rzymu. Oprócz korespondencji zachował się z tego okresu diariusz szlachcica litewskiego Teodora Billewicza, który podróżował w orszaku podkanclerzego. Diariusz przekazuje nam informacje z przejazdu Radziwiłła przez Częstochowę, Wrocław, Pragę, Norymbergę, Augsburg, aż do Wenecji gdzie autor się odłącza i podróżuje tylko ze swym sługą. T. Billewicz, *Diariusz podróży po Europie w latach 1677-1678*, Warszawa 2004.

¹⁹ G. Rąkowski, *op. cit.*, s. 159.

²⁰ Regestr armat znajdujących się w fortecy zamku nieświeskiego, Rejestry skarbców i wszelkiego ruchomego majątku, Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej AGAD), Archiwum Radziwiłłów (dalej AR), dz. XXVI, zesp. 1/354/0, sygn. 080, k. 1-10.

²¹ J. Jaroszuk, *op. cit.*, s. 292-293.

²² *Konstytucja Wielkiego Księstwa Litewskiego 1661r., Volumina Legum, Prawa, konstytucje y przywileje Królestwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego y wszystkich prowincyi należących na walnych seymiech koronnych od Seymu Wiślickiego roku pańskiego 1347 aż do ostatniego Seymu uchwalone*, nakł. J. Ohryzki, Petersburg 1859, t. 4, s. 386.

krotnie niszczone nieświeskie dobra nie były w stanie zapewnić odpowiednich dochodów. W związku z tym spotkania polityczne, na które zapraszane były najważniejsze osobistości z Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego, organizowane były głównie w rezydencji w Białej. Radziwiłł kilkakrotnie gościł tam choćby znanego pamiętnikarza Jana Antoniego Chrapowickiego, podkomorzego smoleńskiego, później wojewodę witebskiego²³. Jednak i Nieśwież wciąż odgrywał istotną rolę w życiu politycznym Litwy. Odbywały się tam nawet okazjonalnie obrady sejmikowe. W 1648 r., ze względu na zniszczenie Mozyra, tamtejszy sejmik zorganizowano pod dyrekcją Teodora Obuchowicza właśnie w Nieświeżu²⁴. Po raz drugi miasto gościło sejmikującą szlachtę dnia 21 czerwca 1658 r., gdy przeniesiono tu przedsejmowy sejmik województwa nowogródzkiego²⁵. Jednak w najważniejszych uroczystościach, zarówno politycznych jak i rodzinnych, przodowała Biała. Przykładowo w 1668 r. Michał Kazimierz i Katarzyna z Sobieskich Radziwiłłowa (od 1658 r. żona księcia) urządzili chrzciny syna Jerzego Józefa. Wydarzenie to było również pretekstem do zorganizowania zjazdu członków stronnictwa francuskiego, na którym gościli Jan Kazimierz, Jan Sobieski, Aleksander Lubomirski i kilku litewskich przeciwników Paców²⁶. Istotne było jednak to, że dzieci Michała Kazimierza i Katarzyny z Sobieskich Radziwiłłowej wychowywały się na zmianę w obu rezydencjach. Możemy to stwierdzić analizując korespondencję Słupeckiej, opiekunki dzieci książęcych w Nieświeżu. W jednym z listów z 2 marca 1668 r. do Katarzyny, pisała z Nieświeża o stanie zdrowia małej Tekli Adelajdy, która niestety nie dożyła wieku dorosłego²⁷.

Mimo iż Nieśwież nie był główną siedzibą Michała Kazimierza, ten nie zapominał o mieście, starając się pozyskiwać dla niego nowe przywileje. Na sejmie w 1661 r. wystarał się o przyznanie ulg i zwrot kosztów za obwarowywanie zamku w czasie wojny²⁸. W 1670 r. udało mu się uzyskać dla mieszczan nieświeskich zwolnienie od myta zarówno w Koronie jak i w Wielkim Księstwie Litewskim na dwadzie-

²³ J.A.Chrapowicki, *Diariusz cz. trzecia: lata 1669-1673*, Warszawa 2009, s. 51,79.

²⁴ *Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów (1630-1707)*, red. A. Rachuby, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Warszawa 2003, s. 65.

²⁵ *Ibidem*, s. 127-128, 162. W obradach brał udział Michał Leon Obuchowicz. Prawdopodobnie towarzyszył mu wówczas brat Teodor Hieronim.

²⁶ J. Jaroszuk, *op. cit.*, s. 295; M. Sawicki, *Dom sapieżyński 1666-1685, Droga do hegemonii w Wielkim Księstwie Litewskim*, Opole 20016, s. 33; K. Bobiatyński, *W walce o hegemonię. Rywalizacja polityczna w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1667-1674*, Warszawa 2016, s. 43.

²⁷ D. Słupecka do K. z Sobieskich Radziwiłłowej, 2 III 1668, Nieśwież, AGAD, AR, dz. V, sygn. 14645, s. 1-3.

²⁸ *Konstytucje Wielkiego Xięstwa Litewskiego 1661*, t. 4, s. 386.

ścia lat²⁹. Wielką szansę na kolejne przywileje dała elekcja Jana Sobieskiego na króla, gdy Michał Kazimierz został królewskim szwagrem. Na sejmie koronacyjnym w 1676 r. został wydany przywilej Jana III, w którym potwierdzone zostały dla Nieświeża wszelkie wcześniejsze przywileje, a także dokument króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego, uwalniający Nieśwież od płacenia cel i myt na okres 20 lat³⁰. Z całą pewnością dzięki spowinowaceni z nowym królem Radziwiłł był w stanie wyjednać dla mieszczan nieświeskich kolejne przywileje. Po koronacji Jan III wydał także uniwersał do urzędników na komorach w Koronie i Litwie polecający, aby na mocy przyznanych wcześniej miastu praw nie pobierali od niego cel i myt. Król potwierdził też ustawy dla cechu kupieckiego w Nieświeżu w 1677 r.³¹ i przywilej dla miasta na jarmark czterotygodniowy³².

W mieście miały się odbywać doroczne niedzielne jarmarki, zwane Świętem Michalskim. Nazwa ta wzięła się od terminu jarmarku, który miał trwać od 25 sierpnia do święta św. Michała³³. Już po śmierci Michała Kazimierza w 1680 r. o mieście nie zapomniała wdowa, Katarzyna z Sobieskich, która doprowadziła do ułożenia bardzo korzystnej ustawy dla kupców w 1681 r.

Zarówno Michał Kazimierz, jak i jego żona Katarzyna byli hojni dla miejscowych fundacji religijnych. Beneficjentem był m. in. klasztor bernardynów w Nieświeżu. W 1692 r. księżna podarowała kościołowi szaty i tkaniny liturgiczne, a także sznur pereł na ołtarze. Zakonnicy w zamian za dary mieli odprawić msze w intencji Michała Kazimierza, Katarzyny i ich potomków po ich śmierci. Małżeństwo bardzo hojnie obdarowało także kościół Świętego Jana Chrzciciela

²⁹ *Konstytucje Wielkiego Xięstwa Litewskiego 1670, Volumina Legum, Prawa, konstytucje y przywileje Królestwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego y wszystkich prowincyi należących na walnych seymiech koronnych od Seymu Wiślickiego roku pańskiego 1347 aż do ostatniego Seymu uchwalone*, nakł. J. Ohryzki, Petersburg 1860, t. V, s. 54.

³⁰ Przywilej nadany miastu Nieśwież przez króla Jana III Sobieskiego, 1676, Akta ordynacji nieświeskiej, AGAD, AR, dz. XV, zesp. 1/354/0, sygn. 05/02.

³¹ Przywilej króla Jana III potwierdzający ustawy w 1677 octobra 2 dla cechu kupieckiego w Nieświeżu nadane, Akta ordynacji nieświeskiej, AGAD, AR, dz. XV, zesp. 1/354/0, sygn. 05/02.

³² Przywilej króla Jana III dla miasta Nieświeża na jarmark czterotygodniowy od Wstępnej niedzieli, Akta ordynacji nieświeskiej, AGAD, AR, dz. XV, zesp. 1/354/0, sygn. 05/02.

³³ Przywilej króla Jana III dla miasta Nieświeża wydany na czteroniedzielny jarmark od 25 Augusta, Przywilej księcia Michała Kazimierza Radziwiłła nadany obcym przebywającym w mieście Nieśwież, Akta ordynacji nieświeskiej, AGAD, AR, dz. XV, zesp. 1/354/0, sygn. 05/02; *Słownik geograficzny...*, s. 121. Według kalendarza gregoriańskiego święto św. Michała miało się odbywać 19 września. Obecnie w kościele katolickim dzień świętego wyznacza się na 29 września.

z klasztorem dominikanów. Podkanclerzy przekazał wówczas fundacji dochody z majątku Horodziej, który dawał zakonnikom kwotę 16 tysięcy złotych polskich³⁴. Katarzyna Radziwiłłowa przyczyniła się też do renowacji kościoła Bożego Ciała. Kiedy miasto zaatakowały wojska moskiewskie w 1660 r. kościół zamieniono w stajnię, całkowicie go rujnując. W 1668 r. małżeństwo przystąpiło do renowacji budynku, uważanego za główną świątynię ordynacji. Ponadto księżna Radziwiłłowa ufundowała około 1682 r. ołtarz swojej patronki świętej Katarzyny Aleksandryjskiej oraz ołtarz Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny³⁵. Michał Kazimierz również wsparł kaplicę swego patrona Świętego Michała Archanioła³⁶. W 1668 r. postanowił wyłożyć środki na rozbudowę późniejszej świątyni³⁷.

Na samą renowację kościoła Bożego Ciała Katarzyna przeznaczyła najpierw 7 tysięcy złotych polskich, a potem u kresu swego życia dodatkowo 10 tysięcy³⁸. W 1662 r. Michał Kazimierz Radziwiłł postanowił przekazać uposażenie z majątności mirskiej gwardianowi klasztoru bernardynów, ojcu Franciszkowi Czarnouckiemu³⁹. W 1673 r. małżonkowie wystawili akt fundacyjny, w którym przeznaczili 36 tysięcy złotych polskich na budowę świątyni i klasztoru benedyktynów pod wezwaniem Świętego Krzyża poza granicami miasta⁴⁰.

Do momentu śmierci Michała Kazimierza Radziwiłła Żydzi mieszkający w Nieświeżu cieszyli się przywilejem książąt Radziwiłłów zezwalającym na handel na równi z chrześcijanami. Wszystko jednak się zmieniło po śmierci podkanclerzego, wówczas Katarzyna z Sobieskich Radziwiłłowa poleciła magistratowi nieświeskiemu, aby ograniczył Żydom wstęp do urzędów miejskich, nie zezwolono im także pobierać żadnych egzakcji w czasie trwania targów i kiermaszów⁴¹.

Po 1680 r. wdowa Katarzyna z Sobieskich Radziwiłłowa bardzo rzadko przebywała w rezydencji nieświeskiej. Prawdopodobnie czuła się swobodniej w Białej, gdyż to tam spędzała najwięcej czasu, koncentrowała swoją działalność fundacyjną, włącznie z tworzeniem Akademii Białskiej i organizowaniem Biblioteki. Mimo to w testa-

³⁴ B. Taurogiński, *op. cit.*, 52-54.

³⁵ J. Pietrzak, *Księżna dobrodziejka. Katarzyna z Sobieskich Radziwiłłowa (1634-1694)*, Warszawa 2016, s. 442.

³⁶ T. Bernatowicz, *Miles Christianus et peregrinus, Fundacje Mikołaja Radziwiłła „Sierotki” w ordynacji nieświeskiej*, Warszawa 1998, s. 70-73.

³⁷ AGAD, AR, dz. VIII, sygn. 406, s. 46.

³⁸ J. Pietrzak, *op. cit.*, s. 440-441.

³⁹ Biblioteka Ossolińskich (dalej BOssol.), sygn. 4530, s. 5.

⁴⁰ J. Pietrzak, *op. cit.*, s. 446.

⁴¹ Notatka o planach żydowskich w Nieświeżu, Inwentarze dóbr, zesp. 1/354/0 AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2672/2a; Przywilej księżny Katarzyny z Sobieskich Radziwiłłowej, Akta ordynacji nieświeskiej, AGAD, AR, dz. XV, zesp. 1/354/0, sygn. 05/02.

mencie księżna zażyczyła sobie pochówku w krypcie rodowej w podziemiach kościoła w Nieświeżu, obok męża i dzieci⁴². Podczas uroczystości pogrzebowych mowę do syna zmarłej Karola Stanisława Radziwiłła, wygłosił Teodor Hieronim Obuchowicz, podkreślając przymioty księżnej, a mowę pogrzebową wygłosił zaś Michał Leon Obuchowicz⁴³. Wszyscy Radziwiłłowie zostali pochowani w identycznych trumnach z brzoźowych desek z radziwiłłowskim herbem⁴⁴.

Ważnym źródłem do badania stanu majątku nieświeskiego są inwentarze, które znajdują się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Najwcześniejszy inwentarz pochodzi z 1563 r., a ostatni powstał w 1681 r., po śmierci Michała Kazimierza Radziwiłła VI ordynata. Według T. Bernatowicza, który bardzo dokładnie je analizował, do najwartościowszych inwentarzy powinniśmy zaliczać te, które opisują wyposażenie zamku w kolejności układu pomieszczeń. Dla biblioteki, ubioru, pościeli i spiżarni prowadzono dodatkowe inwentarze. Większość z nich była jednak poświęcona najwartościowszym zbiorom, które znajdowały się w skarbcu i arsenale⁴⁵. Ich analiza daje okazję do ciekawych spostrzeżeń. Z całą pewnością inwentarze zamku nieświeskiego nie są przydatnym źródłem jedynie dla historyków sztuki, pozwalają bowiem oszacować dynamiczne zmiany zachodzące w majątnościach. Dzięki inwentarzom nieświeskim można choćby zauważyć, że w czasie nieobecności Michała Kazimierza w Nieświeżu prace remontowe zniszczonego w czasie wojen miasta stały w miejscu.

Na polecenie Michała Kazimierza Radziwiłła, 29 marca 1658 r. stworzono „*Inwentarz zamku J. Ks. Mci, Nieświeskiego*” opisujący zamek, oba pałace, pokoje, biblioteki, skarbcce, galerię, sklepy i inne budynki zamkowe. Twórcą spisu był gubernator i ekonom księstwa nieświeskiego, Łukasz Tyborski, który miał przekazać go horodniczemu nieświeskiemu Ludwikowi Smiotańskiemu⁴⁶. Inwentarz z 1658 r. był bardzo szczegółowy, mógł stanowić pewnego rodzaju mapę poruszania się po obiekcie. Na samym początku dziedzińca znajdował się rawelin, następnie widać było izbę białą, most, bramę, mieszkanie horodniczego⁴⁷, dom dla żołnierzy, cekhausz i armatę. Dokładnie scharakteryzowano wyposażenie pałacu starego, znajdujących się w nim komnat,

⁴² K. Â. Šyšyġina-Patockaâ, *Nâsviž i Radziwiłly*, Mińsk 2001, s. 140-141.

⁴³ J. Pietrzak, *op. cit.*, s. 478.

⁴⁴ G. Raġowski, *op. cit.*, s. 157.

⁴⁵ T. Bernatowicz, *Monumenta...*, s. 31-35.

⁴⁶ *Ibidem*, 43-60.

⁴⁷ Horodniczy był urzędnikiem ziemskim Wielkiego Księstwa Litewskiego. Czuwał nad fortyfikacjami zamku, dbał o bezpieczeństwo, zarządzał kluczami od twierdzy, zaopatrywał niektóre miasta, zob. w: *Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV-XVIII wieku*, oprac. E. Janas i W. Kłaczewski, Kórnik 2002.

opisu kaplic, wieży, giserni znajdującej się w podwórzcu. W opisie zawarto dużą liczbę szczegółów, począwszy od tego z czego wykonane były okna, gdzie umiejscowiono piece, armaty, z czego zostały wykonane drzwiczki, szafy w wymienionych mieszkaniach. Opisano przedmioty znajdujące się przy studni zamkowej, co leżało w skrzyżniach itp. Z inwentarza można się dowiedzieć, że pod wałem usytuowany był browar, a za nim piekarnia, następnie turma zamkowa z jednym oknem. W browarze znajdował się piec z białych kafli i kominiek. W podwórzcu stała wymagająca naprawy studnia kamienna. Idąc od studni, podwórzem ku mieszkaniu horodniczego znajdowały się schody, które prowadziły do Biblioteki zamku nieświeskiego, naprzeciw której stała kwadratowa wieża zegarowa (wymagała otynkowania). Pod wieżą usytuowana była kamienna brama wyjazdowa. Naprzeciw kamienicy zamkowej znajdował się parterowy pięciokieny budynek, w którym mieścił się arsenał. Ponadto od strony wału stał pomost (umożliwiało to wytoczenie armat w razie kolejnego ataku nieprzyjaciela)⁴⁸. Większość budynków i pomieszczeń wymagała remontu, ponadto część wałów otaczających zamek wymagała nowego nasypu. W kompleksie znajdowało się szereg mniejszych budynków, przede wszystkim stajni i sklepów. Inwentarz Łukasza Tyborskiego ze względu na swą szczegółowość jest znakomitym źródłem do stanu zachowania nie tylko budynków, ale również ruchomości znajdujących się na terenie opisywanego obiektu.

W latach 1672-1673, gdy podkanclerzy przebywał w Nieświeżu, wznowiono restaurację wymagającego gruntownego remontu zamku. W tym celu w 1673 r. powstał nowy inwentarz, w którym sporządzony został opis obu pałaców, wszystkich znajdujących się w obrębie kompleksu pokoi, sklepów i budynków zamkowych. Wymienione i spisane zostały także dwa budynki należące do ówczesnego horodniczego nieświeskiego Stanisława Rudzińskiego. W opisie jego pierwszego mieszkania uwzględniono zielony piec i okna, a drugie charakteryzowało się oknem bez szkła z kratą i kilkoma drobiazgami, kuchnią i dwoma kominami. Idąc dalej od cekhauzu znajdował się pałac stary, w obrębie którego mieścił się skarbiec. Co ciekawe pośrodku skarbcza stał stół z siedmioma rzeźbami. W owym inwentarzu wymieniona i spisana była również kamienica zamkowa z izbami, spiżarnia, wieża, studnia i inne budynki w obrębie zamku. W porównaniu z wcześniejszym inwentarzem, w tym z 1673 r. można zauważyć, że przybyło kilka budynków, głównie gospodarczych i tych przeznaczonych dla wojska sta-

⁴⁸ Inwentarz zamku J. Ks. Mci, nieświeskiego z 1658 r., AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2695/1, k. 1-26.

cjonującego na zamku⁴⁹. Jest to bardzo ciekawe źródło, gdyż pokazuje wnętrze wymienionych pomieszczeń i wartość przedmiotów jakie znajdowały się na zamku nieświeskim. Dla porównania inwentarz z 1681 r., zawierający spis wyposażenia zamku po śmierci szóstego ordynata rejestrował tylko wartość poszczególnych pomieszczeń⁵⁰. Samo wnętrze zamku było o tyle imponujące, iż w komnatach i salach przechowywano dzieła sztuki zwożone z zagranicznych wypraw przez członków rodziny Radziwiłłów. W tym samym roku powstał inwentarz miasta Nieświeża z przynależnymi folwarkami⁵¹.

Michał Kazimierz Radziwiłł wraz z żoną często przebywał za granicą, z których to wypraw para przywoziła różnego rodzaju dzieła sztuki, w tym liczne obrazy. Katarzyna zwoziła również książki, uzupełniając kolekcję nieświeskiej biblioteki. Dwanaście wielkich sal zamkowych gromadziło obrazy o tematyce religijnej i historycznej, naturalnej wielkości portrety królów polskich, podobizny hetmanów i członków rodziny. Niesamowite zbiory magazynował słynny nieświeski Skarbiec, który skrywał przedmioty ze złota, srebra, naczynia ze szlachetnych kruszców wysadzone drogimi kamieniami⁵². Interesująca była również dawna zbrojownia, która sama w sobie mogła być nazywana dziełem sztuki. Armaty były zdobione różnorodnymi rzeźbami. W rejestrze skarbców i wszelkiego ruchomego majątku znajdującego się w Archiwum Głównym Akt Dawnych znajduje się wykaz zbroi znajdującej się w zamku nieświeskim od 1652 do 1658 r.⁵³ W zbiorach arsenału zachowała się też cała zbroja Mikołaja Krzysztofa „Sierotki”. Nieświeska ludwisarnia wykonywała także różnego rodzaju hełmy, pancerze mosiężne i stalowe. Pokazny zbiór stanowiły też strzelby, dawniej złocone, pistolety, tarcze. Wszystkie odznaczały się kunsztem artystycznym, co zresztą nie dziwi, gdyż Radziwiłłowie

⁴⁹ *Inwentarz zamku nieświeskiego za wolą i rozkazaniem J. O. Księcia J. M. Pana podkanclerzego i hetmana polnego W. Ks. Lit., w roku 1673mca febr, 1 dnia sporządzony. A naprzód spisanie pałaców obu i pokojów po wszystkich gmachach będących i innych wszystkich sklepów i budynków zamkowych do horodnictwa należących, które się na ten czas z woli Księcia J. M. w zawiadywanie podają Panu Stanisławowi Rudzińskiemu, horodniczemu terażniejszemu nieświeskiemu*, AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2695/2.

⁵⁰ *Inwentarz spisany w cekhauzie zamku nieświeskiego, roku 1681, dnia 22 decembris jak się w sobie natenczas ma*, AGAD, AR, dz. XXVI, sygn. 103.

⁵¹ *Inwentarz miasta Nieświeża z przynależnymi folwarkami, Inwentarze dóbr*, AGAD, AR, dz. XXV, zesp. 1/354/0, sygn. 2682, k. 1-74.

⁵² M. Bersohn, *Dawna zbrojownia Książąt Radziwiłłów w Nieświeżu*, Warszawa 1904, s. 6-9.

⁵³ *Rejestry skarbców i wszelkiego ruchomego majątku*, AGAD, AR, dz. XXVI, zesp. 1/354/0, sygn. 769, k. 1-4.

sprowadzali do Nieświeża znanych artystów i rzemieślników⁵⁴. Ciekawy materiał porównawczy stanowi także spis armat z 1937 r. W Archiwum Radziwiłłów zachował się także rejestr siodeł, rzędów, obrazów i klejnotów, znajdujących się w nieświeskim zamku⁵⁵.

Niezwykle istotnym „skarbcem” dla wszelkiego rodzaju korespondencji, diariuszy, pism było Archiwum Nieświeskie⁵⁶. Uwagę należy poświęcić również galerii portretów radziwiłłowskich. W 1658 r. Michał Kazimierz polecił stworzyć osiem obrazów przedstawiających Radziwiłłów, które teraz wchodzi w skład zespołu trzeciego kolekcji obrazów, a dokładniej portretów członków tego rodu. Niestety, opisujące je inwentarze skonstruowano w taki sposób, że nie zawierają informacji, jakie postaci przedstawione są na portretach. W inwentarzu z 1658 r. pojawiają się dwa niewpisane do wcześniejszych spisów obrazy „Św. Józefa” i wizerunek Najświętszej Marii Panny umieszczony na wieży zamkowej wykonany ze szkła. W inwentarzu z 1673 r. z dwunastu wymienionych obrazów świeckich, pozostało tylko jedenaście, a w zniszczonej kaplicy pozostało tylko dziewiętnaście scen pasyjnych, siedem obrazów alabastrowych, obraz NMP na wieży i „Zwiastowanie Pasterzom”. W świetle „Icones familiae ducalis Radivillianaë” Marcina Wobe i Hirsza Leybowicza z 1758 r. w spisie było 165 portretów radziwiłłowskich⁵⁷. Klasyfikacja galerii nieświeskiej jest dość trudnym przedsięwzięciem, gdyż część obrazów pochodzi z innych radziwiłłowskich rezydencji: Ołyki, Birż i Białej. Wśród oryginalnych obrazów znajdują się też XVIII-wieczne kopie. Część zachowała się w Muzeum Narodowym w Warszawie, Państwowym Muzeum Sztuki w Mińsku, Muzeum Białorusi w Mińsku i w Muzeum regionalnym w Płocku⁵⁸. W Archiwum Akt Dawnych w Warszawie znajduje się spis obrazów z zamku nieświeskiego zawierający 227 pozycji, z informacją na temat zachowania i miejsca przechowywania

⁵⁴ M. Bersohn, *op. cit.*, s. 22-25.

⁵⁵ Rejestr siodeł, rzędów, obrazów i klejnotów, znajdujących się w Nieświeżu, Rejestry skarbców i wszelkiego ruchomego majątku, AGAD, AR, dz. XXVI, zesp. 1/354/0, sygn. 127, k. 1-15.

⁵⁶ M. Bersohn, *op. cit.*, s. 9. Należy jednak zwrócić uwagę na błędy autora, który myli Katarzynę z Sobieskich z córką Jana III. Ponadto przytacza błędne lata życia Michała Kazimierza Radziwiłła, być może autor pomylił go z późniejszym ordynatem Michałem Kazimierzem „Rybeńko”.

⁵⁷ M. F. Wobe, H. Leybowicz, *Icones familiae ducalis Radivillianaë ex originalibus [...] picturis desumptae : inscriptionibus historico-genealogicis [...] illustratae, ab anno [...] 1346 ad annum 1758 deductae, Nesvisii 1758*; H. Widacka, *Działalność Hirsza Leybowicza i innych rytowników na dworze nieświeskim Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” w świetle badań archiwalnych*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 1977, t. 39, s. 62-70.

⁵⁸ T. Bernatowicz, *Monumenta...*, s. 19.

z 1937 r.⁵⁹ Historycy sztuki starali się dokładnie przeanalizować zbiory opisane w inwentarzach, zauważyli przy tym, iż w spisach nie uwzględniono materiału na jakim zostały wykonane obrazy, a także do opisu malarstwa została użyta nieprawidłowa terminologia, mianowicie obrazami nazywano błędnie płaskorzeźby⁶⁰. Dzięki wydanym niedawno w Mińsku kilku syntezom, opisującym zestawienie inwentarzy zamku nieświeskiego, można prześledzić interesujące próby dostosowania zachowanych portretów do konkretnych przedstawicieli rodu⁶¹. Do Michała Kazimierza Radziwiłła dopasowano trzy portrety. Wprawdzie pierwszy tom omawianej publikacji zawierał jedynie numery inwentarzowe zabytków⁶², jednak w kolejnym tomie zamieszczono także miniatury dzieł sztuki z odpowiednim opisem. Publikacja zawiera również szczegółowe inwentarze ze skarbcza nieświeskiego, co prawda z lat 1778/1779, a więc nie dotyczących bezpośrednio lat panowania VI ordynata⁶³. Mogą one być pomocne do badań porównawczych.

Wszystkie te zbiory stanowią cenne źródło informacji nie tylko zamożności ordynata i jego małżonki. Kolekcjonowane przez nich dzieła sztuki mówią sporo o guście i zainteresowaniach Michała Kazimierza czy Katarzyny Radziwiłłowej. Obrazy religijne świadczyły o wielkiej pobożności księżnej, a wyposażenie zbrojowni pokazywało, że Michał Kazimierz troszczył się o swoje dobra, a tym samym o Nieśwież. Nie zmienia tego fakt, że przez pewien okres czasu w pracach remontowych można dostrzec pewne zaniedbania. Znaczenie Nieświeża potwierdza to, że w podziemiach kościoła Bożego Ciała spoczęły zwłoki Michała Kazimierza Radziwiłła. Niestety, według przekazów z 1880 r. zamek i kościół, w którym znajdowały się trumny członków rodziny Radziwiłłów, znajdowały się w złym stanie. Brak odpowiedniej opieki doprowadził do dewastacji komnat i szczątków rodowych. Podziemia kościoła zalewało, wdała się do tego wilgoć. Dopiero za czasów Marii z Castellanów Antoniowej księżnej Radziwiłłowej (1840-1915) osuszono grobowiec, powymieniano zniszczone trumny na nowe, drewniane. Ponadto uszeregowano je genealogicznie i zamontowano nową posadzkę. Przeprowadzono także dokumentację fotograficzną niektórych zwłok członków rodziny⁶⁴. W 1945 r. dokonano renowacji napisów trumiennych, zawierających krótkie notki o każdym członku rodziny

⁵⁹ Rękopisy biblioteczne, AGAD, AR, seria 35, zesp. 1/354/0, sygn. 075, k. 1-77.

⁶⁰ T. Bernatowicz, *Monumenta...*, s. 18-19.

⁶¹ N. F. Vysockaâ., *Radzivilly: Nesviž, zamok*. Kn. 2, č. 1, Mińsk 2014, s. 257-260.

⁶² *Ibidem*, s. 290.

⁶³ N. F. Vysockaâ., *Radzivilly : Nesviž, zamok*. Kn. 2, č. 2, Mińsk 2014, s. 59.

⁶⁴ A. Jelski, *Nieśwież Radziwiłłowski przed ćwierć wiekiem a dziś (rok 1905)*, Petersburg 1908, s. 4-6.

(rok narodzin, datę śmierci, małżonka lub małżonki, pełnione przez daną osobę urzędy). Przy Katarzynie z Sobieskich można znaleźć dopisaną ciekawą informację, dotyczącą małych trumienek, które miały być miejscem pochówku zmarłych dzieci Katarzyny, nie tylko tych, których ojcem był Michał Kazimierz, ale też tych z pierwszego małżeństwa. Miały one wszystkie spocząć w jednej krypcie, niestety nie wszystkie się zachowały⁶⁵. W polskich monografiach podawano liczbę 102 trumien, jednak dziś krypta liczy 72 trumny. Na pytanie, ilu Radziwiłłów zostało złożonych w grobowcu rodzinnym, obecnie nie da się jednoznacznie odpowiedzieć.

Abstract

From the history of Nieśwież and the local castle in the time of Michał Kazimierz Radziwiłł (1635–1680) and Katarzyna from Sobieski Radziwiłł (1634–1694)

Like a legend said as long as Nieśwież exists it will bless family of Radziwiłł. This article is study of the role of Nieśwież during the reign of Deputy Chancellor of Lithuania, Michał Kazimierz Radziwiłł (1635-1680) and his wife Katarzyna z Sobieskich Radziwiłłowa (1654-1694). Nieśwież as the main manor house of Radziwiłł magnates, determined the identity and value of this clan. During the reign of Michał Kazimierz Radziwiłł town and castle of Nieśwież experienced many hardships and restorations. Michał Kazimierz was one of the members of the Radziwiłł clan who fought in the defence of family heritage. Because of his marriage with king sister he could help Nieśwież in development. After his death Katarzyna took over patronage of the town and castle, she restored the church and created big collection of books and paintings. Nieśwież remained in this family until 1813.

Keywords: Nieśwież, the Radziwiłł family, castle

Słowa kluczowe: Nieśwież, rodzina Radziwiłłów, zamek

Bibliografia

Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej AGAD), Archiwum Radziwiłłów (dalej AR), dz. XXV, sygn. 2672/2a., dz. V, sygn. 14645, dz. VIII, sygn. 406, dz. XI, sygn. 51, dz. XV, sygn. 05/02., dz. XXV, sygn. 2695/1, dz. XXV, sygn.2695/2, dz. XXVI, sygn. 103, dz.

⁶⁵ Napisy na trumnach Radziwiłłowskich w Nieświeżu w podziemiach kościoła, odpisane w 1945 r., Akc. 64/55, rkps. akcesyjne, BOssol., 1945.

- XXVI, zesp. 1/354/0, sygn. 080, dz. XXVI, zesp. 1/354/0, sygn. 127, dz. XXVI, zesp. 1/354/0, sygn. 769.
- AGAD, AR, Rękopisy biblioteczne, seria 35, zesp. 1/354/0, sygn. 075.
- Aftanazy R., *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, Województwa brzesko-litewskie, nowogródzkie*, t. 2, Wrocław 1993.
- Bartoszewicz J., *Hetmani polscy koronni i Wielkiego Xięstwa Litewskiego*, Warszawa 1863.
- Bernatowicz T., *Alba: od renesansowej willi do kompozycji krajobrazowej: z badań źródłowych nad architekturą ogrodów na Kresach*, Warszawa 2009.
- Bernatowicz T., *Miles Christianus et peregrinus, Fundacje Mikołaja Radziwiłła „Sierotki” w ordynacji nieświeskiej*, Warszawa 1998.
- Bernatowicz T., *Monumenta Varii Radiuillorum, Wyposażenie Zamku Nieświeskiego w świetle źródeł archiwalnych, Część I: XVI-XVII wieku*, Poznań 1998.
- Bernatowicz T., *Nesvisium Metropolis Ducatus. Nieznany przykład urbanistyki manierystycznej*, [w:] „Artes atque humaniora. Studia Stanisłao Mossakowski sexagenario dicata”, Warszawa 1998.
- Bernatowicz T., *Peregrinus et miles Christianus. O nagrobku Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” w Nieświeżu*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 1990, 52, nr 3-4.
- Bersohn M., *Dawna zbrojownia Książąt Radziwiłłów w Nieświeżu*, Warszawa 1904.
- Biblioteka Ossolińskich (dalej BOssol.), *Napisy na trumnach Radziwiłłowskich w Nieświeżu w podziemiach kościoła, odpisane w 1945 r.*, rkps akc. 64/55.
- Billewicz T., *Diariusz podróży po Europie w latach 1677-1678*, Warszawa 2004.
- Bobiatyński K., *W walce o hegemonię, Rywalizacja polityczna w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1667-1674*, Warszawa 2016.
- BOssol., Przyppowski T., *Pierwszy szkic do opracowania księgoznanów Radziwiłłów*, rkps akc. 52/10.
- Chachaj M., *Zagraniczna edukacja Radziwiłłów od początku XVI do połowy XVII wieku*, Lublin 1995.
- Chrapowicki J. A., *Diariusz cz. trzecia: lata 1669-1673*, opr. L. Wierzbicki, Warszawa 2009.
- Ciechanowiecki A. S., *Nieśwież - Międzynarodowy ośrodek kultury na Białorusi (od XVI do XX w.)*, Warszawa 1994.
- Daszkiewicz P., Tarkowski R., *Osiemnastowieczna lista skamieniałych koralowców z zamku w Nieświeżu – interesujący dokument historii polskich kolekcji przyrodniczych ze zbioru Biblioteki Cen-*

- tralnej Narodowego Muzeum Historii Naturalnej w Paryżu, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, 2007, 52, nr ¼.
- Drančuk V., *Nyasvizh-Nieśwież*, Mińsk 1995.
- Feliks A., *Wnętrza nieświeskie z okresu ostatniej świetności zamku na przełomie XIX i XX w.*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 1, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010.
- Filipow K., *Skarbiec Radziwiłłów z Nieświeża – źródło do dziejów numizmatyki i falerystyki Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010.
- Jaroszuk J., *Michał Kazimierz Radziwiłł h. Trąby (1635-1680)*, [w:] PSB, t. 30.
- Jelski A., *Nieśwież Radziwiłłowski przed ćwierć wiekiem a dziś (rok 1905)*, Petersburg 1908.
- Kalinowski S., *Pielgrzymki Radziwiłłów w XVI i XVII wieku*, „Peregrinus Cracoviensis”, 2004, z. 15.
- Kamieniecki J., *Szymon Budny - zapomniana postać polskiej reformacji*, Wrocław 2002.
- Kempa T., *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549-1616) - Wojewoda wileński*, Warszawa 2000.
- Kempa T., *Wobec kontrreformacji, Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, Toruń 2007.
- Kozaczka M., *Ordynacja nieświeska w latach 1914-1924*, „Kwartalnik Historyczny”, 1995, rocznik CII.
- Osio-Pokrywka M., *Leksykon zabytków architektury kresów południowo-wschodnich*, Warszawa 2014.
- Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów (1630-1707)*, red. A. Rachuby, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Warszawa 2003.
- Pietrzak J., *Księżna dobrodziejka. Katarzyna z Sobieskich Radziwiłłowa (1634–1694)*, Warszawa 2016.
- Piwko S., *Jan Kalwin- życie i dzieło*, Warszawa 1995.
- Przyłęcki S., *Radziwiłłowska Biblioteka w Nieświeżu*, Lwów 1837.
- Radziwiłł „Sierotka” M. K., *Podróż Do Ziemi Świętej, Syrii i Egiptu: 1582-1584*, oprac. L. Kukulski, Warszawa 1962.
- Rąkowski G., *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Białorusi*, Warszawa 1997.
- Roszkowski W., *Lista największych właścicieli ziemskich w Polsce w 1922 r.*, „Przegląd Historyczny”, 1983, 64.
- Sawicki M., *Dom sapiieżyński 1666-1685, Droga do hegemonii w Wielkim Księstwie Litewskim*, Opole 2016.

- Siedziby Kisków i Radziwiłłów na Białorusi w XVI-XVIII wieku – Opisy z zasobu Archiwum Głównego Akt Dawnych*, oprac. J. Zawadzki, Warszawa 2002.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 7, Warszawa 1886.
- Sulerzyńska T., *Inwentarz Galerii Obrazów Radziwiłłów z XVII w.*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 1961, nr 3.
- Šyšygina-Patockaâ K. Â., *Nâsviž i Radzivíly*, Mińsk 2001.
- Taurogiński B., *Z dziejów Nieświeża*, Warszawa 1937.
- Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV-XVIII wieku*, oprac. E. Janas i W. Kłaczewski, Kórnik 2002.
- Volumina Legum, Prawa, konstytucye y przywileie Królestwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego y wszystkich prowincyi należących na walnych seymiech koronnych od Seymu Wiślickiego roku pańskiego 1347 aż do ostatniego Seymu uchwalone*, nakł. J. Ohryzki, t. 4, Petersburg 1859.
- Volumina Legum, Prawa, konstytucye y przywileie Królestwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego y wszystkich prowincyi należących na walnych seymiech koronnych od Seymu Wiślickiego roku pańskiego 1347 aż do ostatniego Seymu uchwalone*, nakł. J. Ohryzki, t. 5, Petersburg 1860.
- Vysockaâ N. F., *Radzivilly : Nesviž, zamok*, Kn. 2, č. 1, Mińsk 2014.
- Vysockaâ N. F., *Radzivilly : Nesviž, zamok*, Kn. 2, č. 2, Mińsk 2014.
- Widacka H., *Działalność Hirsza Leybowicza i innych rytowników na dworze nieświeskim Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” w świetle badań archiwalnych*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 1977, 39.
- Wobe M. F., Leybowicz H., *Icones familiae ducalis Radivilianae ex originalibus [...] picturis desumptae : inscriptionibus historico-genealogicis [...] illustratae, ab anno [...] 1346 ad annum 1758 deductae*, Nesvisii 1758.
- Zielińska T., *Archiwa Radziwiłłów i ich twórcy*, „Archeion”, 1978, 66.
- Баженова О., *Радзивилловский Несвиж*, Минск 2006.
- Метельский А. А., *Забытая Альба: очерк истории загородной резиденции Радзивиллов под Несвижем*, Минск 2014.